

SZŐCS János

GERGELYFFI András, a méltatlanul elfelejtett csíki orvos-vegyész (1760–1816?)

(Kivonat)

A dolgozat kibővíti az elfelejtett erdélyi orvosról, vegyészről, botanikusról SZŐKE-FALVI-NAGY Zoltán által 1971-ben írottakat. GERGELYFFI András a 19. század elejének legjobb erdélyi kémikusa volt. 1802-ben felajánlotta Csíkszék előjáróinak, hogy hazatelepedik orvosnak, de itt valószínűleg olcsóbb megoldásnak tartották a helyi határőrezred egészségügyi személyzetét venni igénybe a polgári lakosság számára is, különösen, mivel ez utóbbi képezte a lakosság kisebbik részét.

I. Élete

1. Az 1980-as évek elején-közepén a csíkszeredai levéltárban egy eladdig ismeretlen férfinak két, 1802-ben kelt levelére bukkantam. Lássuk a két írást!

„Tekéntetes Nemes Szék!

Elejétől fogva legnagyobb kívánságom volt tulajdon Hazámnak szolgálatjára, de vagy távolság, vagy pediglen más akadályok mindeddig törekedésem célját elérni nem engedték; mostanában tehát leginkább ezen okra nézve Esztendőm bétöltével a T(ekénte)tes Nemes udvarhelyszéki Physicatusságon felmondván, és Brassó Városába be is költözvén, bátorodom szolgálatomat ajánlani a T(ekénte)tes Ne(me)ss Széknek, annál is inkább, hogy jóval ennek előtte, némely ottan lakozó Uraságoctól ezen teendő lépésre ösztönöztettem, teljes bizalommal lévén tehát, hogy az Őfelségétől kirendelt 250 R(énes) forint rendes fizetésen kívül A T(ekénte)tes Nemess Széknek Szokott kegyességéből szabad szállást és tűzifát is nyerhetek, mely segedelem-

mel tulajdon házi gondjaim megkönnyébbítetvén, annál is inkább a T(ekénte)tes Nemess Széknek szolgálatjában egész tehetségem szerint foglalhatom magamat; ezen reménységben várván a T(ekénte)tes Nemess Széknek közelebb való kegyes Rezolucióját, óhajtok lenni a T(ekénte)tes és Nemess Széknek alázatos hív Szolgája, GERGELYFFI András mp. M(edicinae) Doctor, Brassóban, 1-a 9-bris 1802.

A lap túldoldalán a következő utóirat található: „Hogyha ezen alázatos ajánlásom helyt fogtanálni a T(ekénte)tes Nemess Szék előtt, instálom, méltóztassanak kirendelni, vagy más módot tanálni az általköltöztetésre. Szállásom pedig vagyon bent a Városon, az úgynevezett Fekete utcába(n), DÜCK János Szíjgyártó házánál, a Felsőban.”

Ez volt az első, a szék előjáróihoz címzett levél.

A második SÁNDOR Mihály főadminisztrátorhoz, Csíkszék leendő főkirálybírójához íródott:

„Méltóságos Főadminisztrátor Úr, Főbb kötelességem lett volna leelőbb is a Méltóságos Főadminisztrátor Úrnak alázatos tiszteletemet tenni, de azon ajánlatomra, melyet a T(ekénte)tes Nemess Szék Tisztségéhez közönségesen intéztem mindaddiglen feleletet nem vévén, nem bátorkodtam a M(é)l(tósá)gos Főadminisztrátor Úrnak alkalmatlankodni. Mostanában különössön a M(é)l(tósá)gos Úr Kegyelmeből lévén reménységem, *hogy tulajdon Hazám Szolgálatjára léphetek, minden ügyeketemet és tehetségemet arra fogom fordítani, hogy nemcsak mint orvos, hanem mint Hazafi is egész pontig Kötelességemet Tehessem*, melyre reméllem a Méltóságos Főadminisztrátor Úr Kegyessége legfőbb segédem leend. Ily reménységgel élvén, és különösen bátorkodván ajánlani magamot a Méltóságos Főadminisztrátor Úr Kegyelmességébe, holtomiglan óhajtok lenni A Méltóságos Főadminisztrátor Úrnak alázatos hív Szolgája,

D(octor) GERGELYFFI András mp. Brassóban, 29-a 9-bris 1802.

P(ost) S(criptum). Közelebről szándékom Kézdivásárhelyre felmenni, hogy a tél itten ne rekessen, holott parancsolatját a M(é)l(tósá)gos Úrnak alázatos tisztelettel elvárom.”

Mindkét levélből legelőször a következő azonos mondanójú kitételek ragadták meg a figyelmemet. Az elsőből: „Elejétől fogva legnagyobb kívánságom volt tulajdon Hazám szolgálatjára...”, míg a másodikból: „Lévén reménységem, hogy tulajdon hazám szolgálatjára léphetek, minden ügyekeztemet és tehetségemet arra fogom fordítani, hogy nemcsak mint orvos, hanem mint Hazafi is egész pontig kötelességemet tehessem...”

A „tulajdon hazám” kifejezés a szülőföldjét, és pedig Csíkot jelentette a levélírónak. GERGELYFFI doktor, mivel Udvarhelyszékkal kötött szerződése lejárt, szolgálatait, tehetségét most szülőföldjének ajánlotta fel. Teszi ezt annál is inkább, mivel már korábban csíki tisztségviselők erre ösztönözték. Leveléből kiderül az is, hogy Erdélyben az orvos évi fizetése 250 rénes forint. Ő emellett még bérmentes szállásra, lakásra és ingyen tűzifára is igényt tart. Ezzel családi gondjai jócskán csökkennének. Így egész erejével, tehetségével, tudásával a szék lakosságának a szolgálatára léphet. Amennyiben ajánlatát méltányolni fogják, az átköltöztetésére küldjenek két szekeret. Kiviláglik tehát: szerény vagyona lehetett az orvosnak.¹

Csíki-, Gyergyó- és Kászonszék főbb tisztségviselői GERGELYFFI András első levelét saját beleegyező, pozitív állásfoglalásuk kíséretében november 9-i dátummal elküldték Csíkszenttamásra, SÁNDOR Mihály leendő főkirálybíróhoz. A csíkszéki tisztség az orvos ajánlatát „annál nagyobb készséggel fogadja, mentől a szükségét ebben inkább tapasztalja.” Indítványozzák, hogy „ide hoztatása-hívása aránt gondoskodni székeink javára méltóztassék.” Javasolják továbbá, hogy SÁNDOR Mihály tisztázza az addigi csíki „fizikus”, a sebész BACHMAN József helyzetét. Amennyire sikerült megállapítanom, BACHMAN József kolozsvári születésű kirurgus 1780-ban lépett Csíkszék szolgálatába. Évtizedeken át ő volt itt a civil, polgári társadalom egészségügyi őre. A határőrség számára, a jelek szerint, itt hamarabb megszervezték az egészségügyi szolgálatot, amely hatékonyabbnak is tűnik a civilek számára később beindított szolgálatnál. 1811-ben az első székely határőrezred-

ben 15 ember, főként sebész, alorvos teljesít egészségügyi feladatot. Igaz viszont az is, hogy a katonarend képezi a csíkszéki társadalom nagyobbik felét.²

BACHMAN József kirurgus 1809-ben 75 éves korában hunyt el.³

Visszatérve a széki tisztség javaslatához: amennyiben GERGELYFFI András meghívása mellett döntenének, vélik az előjárók, élelmiszersegélyben lehetne őt részesíteni. Várják a szék első emberének a szavát, akinek a magatarása azonban nem ilyen egyértelmű. SÁNDOR Mihály az alcsíki királybíró, KOVÁCS Gergely és a szék főjegyzője, KOVÁCS Ferenc levelének a túlolalára rögzítette a gondolatait: „... az értelmesebbet ügyekezzünk idehozni ...” Ő is elismeri, hogy „orvosi doktorra felette nagy szüksége nagyon is N(e)m(e)s Megyénknek, kinek is felkeresésében fáradozni valamint dicséretes dolog, úgy nem kevésbé kelletik abban is szorgalmatoskodni, hogy nemcsak név(v)el való, hanem betegségben valóságosan segedelmet nyújtani tudó Doktorra lehessen szert tenni; *mindazonáltal sietni nem kell a dologgal.*” Tudakozódjanak előre Udvarhelyszéken „a magát ajánlott doktor tudománya felől.” De rajta kívül, fűzi gondolatait tovább SÁNDOR Mihály, „vagyon N(e)m(e)s Doboka Vármegyében egy FERENCZI nevezetű doktor, M(é)l(tósá)g(o)s Gubernátor Úr eő Ex(cellenciá)ja Praefectussának Etse, s ez is kész lévén, bizonyos kondíciók alatt hozzánk jöni; a kettő közül, ha módunk lészen ...”. Itt a jegyzetek megszakadnak. Mint ahogyan befejezetlen a fennmaradt válaszevél is. Az 1802. december 13-án, Szenttamáson fogalmazott levél nagyobb részét ide iktatjuk: „... azonnal kívántam volna ab(b)éli igen dicséretes és jóra törekvő ügyekezését, hogy *tulajdon Honjának segedelmére akarná tudományát használni*, úgy elősegélleni, hogy ezúttal végképpen való választ adhattam volna, de minthogy ... a betegeknek valóságos segedelmet nyújtani tudó, ... értelmes Physicusra lehessen szert tenni, legközelebbi összejövetele alkalmatosságával a tekintetes Univerzitásnak az Úr készségét eleibe adni, és előmozdítani fogom, ad(d)ig is maradván minden illendő ...”⁴

A SÁNDOR Mihály fogalmazta válasz befejezetlen és aláíratlan maradt. (Véltetően GERGELYFFI mégis kapott választ.) Végül is, sem GERGELYFFI András, sem pedig a csíkszékmadéfalvi (?) születésű FERENCZI József (1771–1836) nem jött Csíkba. A már említett BACHMAN József akkor már közel járt a 70. évéhez. Ő legfennebb tapasztalat tekintetében vehette volna fel a versenyt a két orvossal, felkészültség, tudás dolgában nem. A kutya talán máshol lehet elásva! A civilisztai orvos („fizikus”), orvosok, sebészek hiányát itt a határőrséget kiszolgáló katonarvosok, sebészek pótolták. Csíkszéknek viszont kevesebb pénzébe került az, ha tisztiorvosként sebészt (kirurgust) fizetett, mintha orvost, netán orvosokat alkalmazott volna. Egyrészt a konzervativizmus, a zsugoriság és a pénztelenség készíthette erre a megoldásra a szék vezetőjét, SÁNDOR Mihályt (esetleg másokat is), másrészt a katonarendűek részére megszervezett egészségügyi szolgálat némileg enyhített a civil társadalom ezirányú gondjain.

GERGELYFFI András, vagy azért, mert Udvarhelyszék részéről újabb kedvező ajánlatot kapott, vagy valamely eddig ismeretlen ok miatt, visszaköltözött Székelyudvarhelyre, és korábbi funkciójában még mintegy 5 évet szolgált.⁵

2. Iskolái

Hol és mikor született GERGELYFFI András? (Mi okon nem tudott Csíkba jönni akkor, amikor itt az orvoshiány olyan nagy volt? A szék vezetői, legalábbis egyesek, mért kezelték könnyelműséggel az orvos ajánlatát?)

Lexikonok, művelődéstörténeti irodalom igénybevételeivel próbáltam tájékozódni. SPIELMANN József professzor, marosvásárhelyi orvostörténész könyve, **A közjő szolgálatában** nyújtott segítséget. De így sem jutottam messzire. Származási helyéről, születéséről nem szolgált semmilyen pontosabb adattal.⁶ Majd a SZINNYEI József **Magyar írók élete és munkái** című műve juttatott néhány fontos információhoz. SPIELMANN József az első csíki orvos halálának az évét tévesen adja meg, 1812-re téve azt. De lehet ez pusztán nyomdahiba is.

Előre lépni e dologban a csíksomlyói ferences gimnázium anyakönyve segített. Az 1770–1846 közötti periódust átfogó kéziratos kötetben 1771-től 1777-ig követhetem a szíkszavú bejegyzések nyomán egy GERGELYFFI András nevű tanuló iskolai előmenetelét. Ő 1770 ősztől jött a somlyói ferencesek gimnáziumába. Valószínűnek tűnik, hogy 1–2 telet már otthon, a helyi kisiskolában kijárt. AMBRUS Antal iskolamestertől vagy KRISTÓ János tanítómestertől (?) tanulhatott írni-olvasni.⁷

A középkorai oktatást a jezsuiták 1599-es reformja újította meg. Ez a szervezési forma nagyjából fennállott 1848-ig. A gimnáziumi osztályoknak csupán a latin megnevezésük ismeretes. Az I. gimnáziumi osztály a parva, a parvisták osztálya. A megnevezésnek kezdő, induló, első osztály az értelme. A II. osztály a principistáké (vagy infima grammatices classis), akik a latin grammatika princípiumait (törvényszerűségeit) sajátították el. A III. osztályosok, a grammatisták a latin nyelvtant tanulmányozták, a IV. osztályosok, a szintaxisták esetében a latin mondatok képezte a tanulás fő tárgyát. Az V. osztályosok a latin poétikában, míg a hatodikosok a retorikában, az ékesszólás mesteriségében, művészetében mélyültek el.⁸

A lófők rétegébe tartozó GERGELYFFI nevű diákunk 1771-ben a még eleminek számító kisebbik névszórágazók osztályába járt. 1772-ben a nagyobbik névszórágazó osztály következett. Latinul minorum declinistarum, illetve maiorum declinistarum classis. Ezután került sor a tulajdonképpen 4 gimnáziumi osztály elvégzésére. Így hát 1773-ban a kisebb parva, 1774-ben a nagyobb parva osztályba járt. 1775-ben a principista, 1776-ban a grammatista osztály következett, míg 1777-ben a gimnázium negyedik osztályát, a szintaxistákét végezte el.⁹ Ezzel csíki iskolázatásának vége is szakadt. Családnévét 5 alkalommal GERGELFI, 2 alkalommal GERGELYFI alakban jegyezték be a tanárok a *Catalogus seu Urbarium Scholasticum...* című anyakönyvbe, amelyben megtalálható a diák társadalmi helyzetére és származási helyére utaló bejegyzés is. Éspedig: „Andreas GERGELYFI nob(ilis) de Csík Mindszent.” A régi csíkmindszenti anyakönyvben meg-

találtam a szüleinek és a testvéreinek a nevét is.¹⁰

Csikmindszent 1700-as évekbeli történetét vizsgálva, úgy gondolom, hogy véletlenek és nem véletlenek szerencsés összhatásaként magasabb szellemi igények jelentkeztek, jelentkeztek a faluban. Mindszentről a 18. század második felében 3 pap került ki, a három MÁRTONFI testvér: József, a későbbi erdélyi püspök, továbbá Antal és Péter. Feltételezem, hogy ők annak a MÁRTONFI Ferencnek a fiai, aki az 1740-es évek első felében csikmindszenti, később csikszentkirályi iskolamester.¹¹

1763-ban elhunyt ADORJÁN János mindszenti plébános, aki „mint világi ember az iskolások tanítója, mint pap a sokaság orvosa volt.” Ez a sommás bejegyzés a tanítás, a tudás iránti tiszteletet is jelenthette, amire ADORJÁN János a falubelieket, a környezetét nevelhette. Feltételezem: támogatta a MÁRTONFI testvérek továbbtanulását is.

Úgy gondolom, hogy GERGELYFFI András az 1777-78-as iskolai évet a kolozsvári római katolikus líceumban kezdte, ahol MÁRTONFI József (1746–1815) matematikatanár volt, és ugyanakkor a kisiskolák felügyelője. A középiskola további osztályait, valamint a bölcséleti tanulmányait itt fejezhette be. MÁRTONFI József igen nagyvonalú és nagylelkű embernek bizonyult. Amikor 1811-ben nagyfokú pénzromlás következett be, MÁRTONFI püspök a sajátjából 6000 forinttal járult hozzá a szegényebb papjai fizetésének kiegészítéséhez.¹²

A mi diákunk apja, GERGELY János nem rendelkezett olyan vagyonnal, amely számára megengedte volna, hogy hosszabb időn át, évi 50–100 forintot költsön fia iskoláztatására. 1750-ben az általános adóügyi összeíráskor 7 GERGELY nevű család élt Mindszenten. Közülük egyetlenegy birtokol egész telket, a többi csupán negyedtelkes gazda. Legtöbbjének közülük 1–2 igásállata és 1–2 tehene van. Egyetlenegy 15 juhot, egy másik 8 disznót tart.¹³

3. Egyetemjárása

Az Országos SZÉCHÉNYI Könyvtárban Dr. DÖRNYEI Sándor adta a kezembe HÓ-

GYES Endrének az 1896-os kiadású **Emlékkönyvét**, amely a budapesti egyetem orvosi karának a múltját tárgyalja, összegezi.

A magyar országgyűlés még 1723-ban kimondotta, hogy a hazai főiskolákon a hit-tudományon és a jupon kívül más tudományágak oktatását is vezessék be. Mária Terézia 1769-ben arról döntött, hogy a nagyszombati egyetemet orvosi karral bővíti. Az orvosdoktori tanfolyamot 5 évben szabta meg. Ide csak olyanokat vettek fel, akik korábban bölcsészeti tanulmányokat folytattak. Az orvosi karon akkor ezek a tantárgyak léteztek: anatómia, kémia, növénytan, lélektan, általános patológia, gyógyszeratan, sebészettan, szülészettan és kórházi gyakorlat. Az 5 év végeztével a hallgatók 2 szigorlatot tettek. Az elsón anatómiából, vegytanból, növénytanból, kór- és gyógyszeratanból vizsgáztak. A másodikon, amelyen két gyakorló orvos is részt vett, a betegek gyógykezeléséből szigorlatoztak. Ezeket egy harmadik követett: a nyilvános disputáció, amelyen az orvosdoktor-jelölt téziseit bírálták el. Ha a vizsga sikeres volt, akkor következett a jelölt ünnepélyes felavatása.

Az egyetemi 2 éves sebészettanfolyamra olyanokat vettek fel, akiket a sebészceh már felszabadított. Ők anatómiát, gyógyszeratan, sebészeti műtéttant, törvényszéki orvostant, sebészeti eszköz- és köttant tanultak. A két szigorlatot követően sebészemsteri oklevelet nyertek. A szemészemsteri és szülészemsteri oklevélért ugyancsak vizsgáznuk kellett. Az orvosdoktori oklevélért HÓGYES Endre professzor szerint 184 forintot és 42 krajcárt, a sebészemsteri oklevélért pedig 61 forintot és 18 krajcárt kellett a jelöltnek lepengetnie, disszertációját pedig kinyomtatattania.

Az orvosi kart 1777-ben Budára, 1784-ben Pestre költöztették. Ezen a karon 1860-ig a tanítási nyelv a latin volt, az 1850-es években egyes tantárgyakat németül adtak elő. 1860 után az előadás nyelve a magyar. A múlt század közepétől minden leendő medikustól érettségi bizonyítványt követeltek.¹⁴

Általános érvényű adatok mellett mit tudhatunk meg GERGELYFFI András leendő „medicinae doctor” főiskolai éveiről? Majdnem biztosan állíthatjuk, miszerint 1784 őszétől hall-

gatója a pesti orvosi karnak. Legkorábban, negyedévesként, az 1787-88-as iskolai évben, a SEMMELWEIS Orvosi Egyetem levéltárában lévő *Liber Classificationum* (Osztályozónapló) című kéziratosa kötet 3., számozatlan lapján találjuk meg a nevét. Negyedéves hallgatóként klinikai (kórházi) gyakorlatból, valamint magaviseletből (erkölcsből) minősítették. 14 főiskolás közül ő a második eminens. Az 5. lapon, az állatorvosi tanfolyam hallgatói között, mind a magaviseletét, mind a szaktudását egyesnek (elsőnek) minősítették. (De többen is ugyanilyen jegyet kaptak.) A 6. lapon a negyedéves ösztöndíjasok között találjuk („stipendista didactrali”). Neve a 10 eminens között a második helyen áll. Az 1787–88. tanév második félévében (szemeszterében) osztályozása első. (*Prima classis*. De többen is ugyanez.) 1788–89-ben, ötödévesen kórházi gyakorlatból 4 eminens közül a második hely a GERGELYFFIÉ. Az ösztöndíjasok listáján 4 egyetemista közül ő a második eminens. Ösztöndíjának összege 100 forint. Meglepő, hogy az 1788–89-es tanév második félévében neve hiányzik az Osztályozónaplóból. Az ösztöndíjasokat tárgyaló fejezetben az olvasható, hogy 1788–89 második szemeszterében „nem vetette alá magát a vizsgának”.¹⁵

Ennél fontosabb az, hogy 1790-ben a végzős orvostanhallgatók könyvébe, az *Album Medicorum* (Orvosok Albuma) beírták hősiüknek is a nevét. A 26. oldalon látható a 142. számú bejegyzés: „GERGELYFI Andreas Cathol(i)c(us) natus Transilvanus siculus ex Sede Tsik, an(n)o 1760 30-ma 9-bris. Examinatus est 18-va et 21-ma Maji. Censore Esmo Vinterl. Promotus vero est per Esmum RÁ CZ 31-a Maji. Mediocris. 31-a Maji Solvit pro Taxa non(n)isi 80 frnos.”¹⁶

Fordítása:

„GERGELYFI András katolikus, erdélyi székely, Csíkszékben 1760. november 30-án született. Május 18-án és 21-én vizsgázott. Bírálója WINTERL (professzor) Öexcellenciája. Mindazonáltal május 31-én RÁ CZ (professzor) Öexcellenciája előléptette. Közepes (az osztályzata). Május 31-én díjként (taxaként) csak 80 forintot fizetett le.”

Megjegyezni kívánom, miszerint sem SZŐKEFALVI-NAGY Zoltán, sem pedig SPIELMANN József nem figyelt fel az Orvosok Albumában (*Album Medicorum*), valamint az Osztályozónaplóban (*Liber Classificationum*) lévő bejegyzésekre. Ebből ugyanis világosan kiderül, hogy GERGELYFFI András csíki székely fiatalember, aki 1760. november 30-án született. Szülei, tesszük mi hozzá, GERGELY János és FARKAS Erzsébet, szülőfaluja Csíkmindszent. Születésének, keresztelésének dátuma fellelhető a csíkmindszenti anyakönyv 26. lapján. Az Orvosi Kar Albumába, valamint Mindszent egykori anyakönyvébe bejegyzett születési adatok azonosak. Számomra érthetetlen, hogy a GERGELYFFI munkásságát kutató szerzők mily könnyedén átsiklottak azon az adaton, amelyet már HÓGYES Endre közöl. HÓGYES professzor **Emlékkönyve** 227. oldalán megtaláljuk az 1790-ben végzett 10 orvosdoktor névsorát, ahol GERGELYFFI András születés helyének Csíkszékét tünteti fel. De ugyanezt megtette már 25 évvel korábban RUPP N. János is. Mégis, időrendi sorrendben véve őket, sem SZINNYEI József, sem SZŐKEFALVI-NAGY Zoltán, sem pedig SPIELMANN József nem tud erről.¹⁷

A régi orvosdoktori értekezésekről Dr. DÖRNYEI Sándor 1998-ban tett közzé tanulmánykötetet. Minden leendő orvos az orvosdoktori cím elnyerése érdekében köteles volt szakértekezést, disszertációt írni. Ezek mind nyomdafestéket is láttak. Sajnos a GERGELYFFI András disszertációja eddig nem került elő. Elveszett, vagy valahol lappang.¹⁸

Ismert a tanári kar 1780-as évekbeli összetétele. PILLÉR Mátyás (1733–1788) természetrajzot és állattant adott elő. PRANDT Ádám Ignác (1739–1817) az élettan és a gyógyszerstan tanára volt. RÁ CZ Sámuel (1744–1804) bonctant és belgyógyászatot tanított. Latin és német nyelvű dolgozatai mellett magyar nyelvű szakdolgozatokat is közölt. SCHÖNBAUER Józsefnek (1757–1807) az állattan és az ásványtan volt a szakterülete. STÁHLY Györgyöt (1755–1802) a sebészet és a szülészet előadójaként ismerték. STIPSITS Ferdinánd (1754–

1820) elméleti orvostant, majd kór- és gyógyszeriant adott elő. Az állatorvostan tanára, TOLNAY Sándor (1747–1818). Latinul, magyarul és más nyelven közölte szakírásait. TRNKA Vencelnek (1739–?) a kór- és gyógyszeriant képezte a szakterületét. WINTERL Jakab József (1732–1809) növénytant és vegytant tanított. SZŐKEFALVI-NAGY Zoltán úgy ítéli meg, hogy GERGELYFFI Andrásra a tanárok közül leginkább WINTERL Jakab, és annak fiatal adjunktusa, KITAIBEL Pál volt hatással.¹⁹

4. Újból Erdélyben

Budapesten a Török utcai Orvostörténeti Könyvtárban és Múzeumban MAGYAR Lászlótól kézhez kaptam a SZŐKEFALVI-NAGY Zoltán tanulmányát, amelynek a címe: **Egy méltatlanul elfelejtett orvos-vegyész: GERGELYFFI András**. A dolgozat szerzőjének halálporában is hálával tartozunk! A megdöbbentő az volt, hogy ugyanazt gondoltam GERGELYFFI-ről, mint amit ő a tanulmánya címébe sűrített. A nagy különbség azonban az, hogy ő mérhetetlenül többet tudott az első csíki származású orvos munkásságáról. A tanulmányíró fia volt annak a SZŐKEFALVI-NAGY Gyulának (1884–1954), későbbi egyetemi tanárnak, akadémikusnak, aki 1909–1912-ben a csíksomlyói-csíkszeredai gimnáziumban a matematikát tanította. Maga pedig az egri Tanárképző Főiskolán kémia szakos tanárként dolgozott haláláig, 1980-ig. A magyarországi vegytan történetének a kutatása képezte az egyik szakterületét. Nagyrészt az ő tanulmánya nyomán foglalom össze a következőkben GERGELYFFI András munkásságát, és életének általam kevésbé ismert néhány mozzanatát.

Az 1790-es végzettségű orvosdoktor ismereteit bővítenő, majd csak egy év múlva tért vissza Erdélybe. Ezt követően, mondja a kémia-történet kutatója, Szamosújváron telepedett le (1791–1800). Némi határozatlansággal, de azt kell állítanom, hogy az orvos nem ott nősült meg, és nemigen lakhatott ott, mert őt és névtelenül feleségét a szamosújvári római katolikus anyakönyvbe csupán egyetlenegyszer, 1793. január 13-án a TOLL(?) András és a VARGA Katalin

esküvőjén tanúként jegyezték be. Ha a családnak ott lett volna a lakása, a fiainak a nevét, megkeresztelésük tényét ugyanabba az anyakönyvbe kellett volna, hogy bevezessék, a fiúk ugyanis nagy valószínűséggel 1800 előtt születtek. Erre lehet következtetni abból is, hogy az orvos 1809-ben Elek, 1810-ben András, 1812-ben pedig János nevű fia számára kér alapítványi ösztöndíjat. Az András nevű fiát illető választ ismerem. „GERGELYFFI András Doktor fia fundátióra be nem vétetik.” (1811)²⁰

1791-ben tehát visszatért Erdélybe, Szamosújváron állapodott meg, ahol hatósági orvos, ún. *physicus*. Itt lakott akkor NYULAS Ferenc kiváló orvos és vegyész, aki csupán 2 évvel volt idősebb nála. Barátok is lehettek.

Az 1790-es évek elején vagy akörül nőszülhetett meg. Felesége ALPÁRI Klára, akinek származási helyéről nem tudok semmit.

Amikor 1797-ben Kolozsváron a kémiai-metallurgiai professzori állás ETIENNE András halálával megüresedett, GERGELYFFI András is megpályázta ezt a széket. Kérése indoklásában tanulmányait, valamint nyelvtudását hozta fel. Jól tudott magyarul, latinul, németül, közepesen románul.

Miként került Székelyudvarhelyre? 1800. május 27-én tartott gyűlésen, székülésen történt: „Előadván a M(é)l(tósá)g(o)s K(irályi) Főadminis(z)trátor Úr Protomedikus NEUSTEDTER április 10-én... költ Ön(agy)ságához és a T(e)k(énte)tes N(em)es Tisztséghez intézett levelét, melyben Doctor GERGELYFI Urat javasolta alkalmazatosnak ez székbeli Fizicusnak, hogyha magát az eljövételre határozza, proponáltassék a F(e)ls(ég)e(s) K(irályi) Guberniumnak.” Hogyan döntött Udvarhelyszék gyűlése? „...határozatotott, hogy az írt Physicus Úr rendes módján hívatassék meg, minthogy a Physicusnak eddig való nem léte alatt mostanig Chyrurgus VAISZ János különös szorgalmatossággal folytatta maga szolgálatját és a Physicusnak eddig fele fizetése applicaltatván, ezzel pótoltatott csekély fizetése szorgalmatossághoz képest, a Physicusnak pedig, ha eljő, fizetésiből elvenni nem lehet, arra nézve csekély fizetése pótlására, ha ezután is magát megkülönböztetve

jól viseli, a N(eme)s Szék magára vállalja, hogy 50 forintokat esztendőnként fizet maga tulajdon erszényéből.”²¹

A fennebb tárgyalatról ismeretes: GERGELYFFI András 1802 végén azon az úton volt, hogy felmond (vagy fel is mondott) Székelyudvarhelyen, és máshol keres orvosi, fizikusi állást. Erre végülis nem került sor. Nem jött, nem jöhetett Csíkba. Maradt tehát Székelyudvarhelyen, de anyagiak tekintetében nem mehetek simán a dolgai, sem neki, sem a széki kirurgusnak. Emiatt folyamodtak mindketten 1804-ben a székyűléshez: „Székünkbeli Physicus, GER-GELYFFI András és Chyrurgus, WAISZ János élelembeli segedelmet kérvén a mostani szerfelett való drágaság tekintetére nézve...” A székyűlés választát így fogalmazták meg: „Nemes Székünk Physicussa és Chyrurgussa ezen tágas kiterjedésű kerületében hivatali kötelességeket terhes fáradozásokkal és nyughatatlansággal, de azonban megelégedett készséggel és szorgalommal ... folytatják, s az életmódjában nagyon szűkös mostani időben igen csekély fizetésből kéntelenek népes házakat tartani.” Méltán megérdemelnék legalább a tűzifával való ellátást, mondja a székyűző, de az erdélyi kormánysszék megtiltotta, hogy a helyi hatóságok a népet (ingyen) fahordásra, vagy másmilyen szolgáltatásra kötelezzék... „Ellenben Székünknek rendei, tehetősebb úri és Nemes atyánkfiai magoktól is fa-, gabona- vagy más életbeli segítséget, önként ... küldenek.”²²

A segítséget a jobb módúak megígérték. De azt ma senki sem tudná megmondani, hogy mindebből mi valósult meg?!

A gazdasági bajok részben a francia háborúval, részben az időjárás okozta gyenge terméssel magyarázhatók.

Mégis, a homoródi borvíz elemzésével az 1804. év hozta meg GERGELYFFI doktornak az első komolyabb, a vegytanhoz köthető sikerét. 1804. Mindszent havának 4. napján a székyűlésen hangzott el: „A F(ö)ls(é)ges Kir(ályi) Fő Igazgató Tanács parancsolatjának teljesedésül beadja Nemes Székünk Physicussa a Homoródi Borvíznek próbáját. Ez aránt határozatit: Küldessék fel ... Szék protocollumával, kérvén egszersmind azt is alázatosan, hogy a Szombat-

falva mellett lévő igen hasznos víznek a megpróbálására az eszközök, instrumentumok megszerzésére valami kevés fundus applikáltassék, a Homoródi Borvíznek pedig mivelta hirdettessék ki.” Életrajzírója állapította meg, miszerint GERGELYFFINEK az volt a tapasztalata, hogy a szék nem támogatta eléggé az orvosát. Ő maga írta: „A mai időkhöz nem alkalmazott fizetésen kívül semmilyen segítség sem járul.” (1808)²³

Az orvos-vegyész életrajzát kiegészítem azokkal a családörténeti eseményekkel, amelyeket a székelyudvarhelyi római katolikus anyakönyvek őriztek meg az utókorok. Első ízben 1802. január 10-én találkozni velük. Ekkor rögzítették a Katalin-Erzsébet nevű leánya keresztelésének a tényét. A szülők: GERGELYFFI András doktor és ALPÁRI Klára. Keresztszülők VERES Mátyás és CSÚRÖS Anna. 1804-ben született Anna-Klára nevű leányuk. 1805-ben újabb leány születik a családban, éspedig az Anna nevű, aki azonban nemsokára meghal. Az 1807. évi május 21-i anyakönyvi bejegyzés különös fontosságú. András-Antal nevű fiának a keresztelője volt ekkor. És oda írták a fiúcska, s nyilván egyben az apa származási helyét is: „Ex Csík Mindszent”. A keresztelő pap, a csfkiszentkirályi BORS István káplán tudta, hogy GERGELYFFI András doktor hol született. Számomra perdöntő jelentőségű a bejegyzés. Különben ezeddig a család udvarhelyi létének utolsó bizonyítéka is.

Életrajzírója és munkásságának felmérője, SZŐKEFALVI-NAGY Zoltán a helyi hatóság részéről tapasztalt közömbösséggel, a támogatottság hiányával indokolja GERGELYFFI elhatározását. Elhagyja Udvarhelyt, és megpályázza Kraszna megye megüresedett főorvosi állását. Elhatározásában támogatta régi ismerőse, NYULAS Ferenc, Erdély protomedikusa, főorvosa is. Támogatva a kérését, Nyulas azt említette meg, hogy GERGELYFFI András „a kémia és a botanika kiváló művelője, aki Udvarhely és környéke növényeit és ásványvizet megvizsgálta, és így remény van arra, hogy Kraszna megyében is hasonló szorgalommal fogja a természet előforduló adományait feltárni” és hasznosítani. A család 1807 második, vagy 1808 első felében költözhetett Szilágysomlyóra.²⁴

Orvosunkat, úgy gondolom, a kémia tudománya, mint fiatal tudományág, a vegyészet lehetőségei erősen megragadták, foglalkoztatták, ugyanis 1809-ben újból megpályázza, de ezúttal is sikertelenül, a kolozsvári vegytan katedrát. Pályázatában most előadja a vegyészet terén elért eredményeit, a szerzett tapasztalatait.

1809-ben, mint már említettük, Elek fiának kért alapítványi ösztöndíjat, 1810-ben András, majd 1812-ben János nevű fia érdekében tett hasonló lépéseket. Indoklása, amiért ilyen segítségért folyamodott, ez: „Számos gyermekeim lévén, gyenge fizetésem mellett, mint Physicus elégtelen vagyok a tanításnak költségét kiszerezni.”²⁵

Életrajzírója Kraszna megyei működését 1815-ig követhette. Éppen ezért érthetetlen számomra, hogy SPIELMANN József miért jelölte halála idejét az 1812-es évvel?

II. Munkássága

1. Az ásványvizek kutatása, analízisei

Udvarhelyszéki orvosi praxisát, kötelességét a kirurgussal együtt „terhes fáradozással ... nyughatatlanul ... szorgalommal folytatják” – állapítja meg a székgyűlés már 1804 elején. Mégis a legnagyobb visszhangot, elismerést s tisztavirág-életű renoméit az erdélyi ásványvizek elemzésével érte el. Ebbe az irányba egy véletlen terelte a figyelmét. 1803-ban többen, akik a homoródi borvízkúrán voltak, távozásuk után nem-sókára meghaltak. Ebből a „tudatlan nép” – ahogyan írja –, azt kezdte híresztelni, hogy az oláhfalviak egérvet (arzen-trioxidot) tettek a borvíz-kutakba. Ez idézte volna elő a sorozatos tragédiát. GERGELYFFI a homoródi borvíz analízisét elkészítve, kimutatta, hogy ez a borvíz nemcsak tiszta, hanem „igen hasznos orvosló erejű víz” is. Ugyanakkor jelentette a kormányzéknek, hogy Székelyudvarhely körül számos ásványvíz-forrás létezik, amelyeket „a közjóra (az egészségnek megjobbítására)” szükséges lenne elemezni, és gyógyhatását közismertté tenni, „azonban a próba véghez vitelére” szükséges instrumentumok hiányoznak, beszerzésükre pedig nincsen pénz. Az erdélyi kor-

mányszék válaszában kéri Udvarhelyszéket, utasítsa az orvost, hogy terjessze fel: milyen eszközökre és mennyi pénzre van szüksége az analízisek folytatására?

A kormányzék (gubernium) GERGELYFFI választát a homoródi borvízről szóló dolgozatával együtt átküldte MOGER professzorhoz, véleményezésre. Arra akartak választ kapni, hogy a felsorolt instrumentumok és anyagok birtokában kimutatható-e az ásványvizek összes alkotóeleme. Nem lesz-e majd szükség rá, hogy az analíziseket megismételjék. MOGER professzor azonban „rajta ült” a dolgozaton és a jelentésen, több mint két évig nem adott semmilyen választ, míg NYULAS Ferenc, ez a kiváló orvos és vegyész nem lett Erdély protomedikusa. Ekkor GERGELYFFI sürgetésére újból aktuális lett a gyógyvizek analízise. NYULAS határozottan lépett fel GERGELYFFI mellett, és kifejtette: „Nincsenek sokan orvosaink között, akik az igen magas, és az orvoslás számára különösen fontos kémiával foglalkoznának, még kevesebben vannak, akiknek lelkük, akiknek szabadidejük, kézügyességük és elegendő türelmük volna a vizek analíziséhez.” GERGELYFFI-ről NYULAS azt állapította meg, hogy „kémiái tudása nagy és szilárd.” Jól ismerte, tudta, hogy mit mondhat róla.²⁶

MOGER most már, néhány apró észrevétel és kifogás mellett, elismerően szólott GERGELYFFI dolgozatáról. A gubernium MOGER véleményét az udvarhelyi orvos tudomására hozta, de rövid időn belül anyagi támogatást nyújtott ahhoz, hogy a többi gyógyvizet is megvizsgálhassa. Később, 1809-ben az erdélyi orvosi bizottság a kész dolgozatot megfelelőnek találta a kinyomtatásra. A nagyszabású nyomdász BÁRTH János pedig felajánlotta, hogy saját költségén megjelenteti a GERGELYFFI munkáját. A szerző 1810-ben meglepetve értesült munkája sorsáról. Annak a véleményének adott hangot, hogy az nem nyomdaérett, mert a „megkívántató eszközök hiánya miatt a gázok felfogása csak vízzel esett, melyet a kémiának mostani állapotja meg nem enged”, másrészt „az oláhfalvi és szaladobosi források vizsgálatlan maradtanak”. A kutató önkritikai érzéke, magas fokú igényessége szólalt meg. A gubernium elfogadta GERGELY-

FFI érvelését, és egyben lehetőséget biztosított számára, hogy hivatalos költséggel Szilágysomlyóról, ahol lakott, Udvarhelyre utazzon, valamint ahhoz is hozzájárult a kormányszék, hogy az orvos egyúttal Csík és Gyergyó borvizeinek az analízisét is megejtse. Az igényelt pénzből GERGELYFFI higanyt kívánt vásárolni, a vízből felszabaduló gázok felfogására, továbbá egy katlant, amelyet a vizek lepárlásánál használt. Kutatóútját sikerrel fejezte be. SZÓTS András, az akkor hivatalban lévő protomedikus meg is kapta a Borszék, Csíkszentmihály (Rákos?), Csíkszentkirály (Borsáros), Csíklázárfalva (Fortyogó), Száldobos borvizeinek, valamint a zoványi források vizének a vizsgálatát lezáró jelentést. SZÓTS tett néhány kifogást: egyrészt hiányolta, hogy a kutató nem tüntette fel a vizsgálat napját, a hőmérsékletet és a légnyomást, másrészt feleslegesnek tartotta a lakosoknak a forrásokkal kapcsolatos szokásaira való utalást, kifogásolta továbbá a reagensek (a reakcióba lépő vegyszerek) feltüntetését is, mivel úgy vélekedett, hogy a dolgot csak orvosok veszik a kezükbe, akik amúgy is ismerik a vegyszereket. Ugyanakkor SZÓTS szükségesnek vélte, hogy a dolgot foglaljon állást a gyógyvizek keletkezéséről.

Az összefoglaló dolgozatát visszajuttatták a szerzőnek: „hogy ahhoz képest megigazítván a maga munkáját kinyomtatás végett küldje vissza a guberniumnak.” Az előszót SZÓTS András írta.²⁷ (Ez is mindmáig kéziratban maradt.)

Időközben az ásványvizek elemzése körül lezajlott történéseket, döntéseket nem hozták a szebeni nyomdász tudomására. És így a legelső változat, éppen ellentétben a szerző állásfoglalásával, 1811-ben 400 példányban nyomdafestéket látott.²⁸

Ezzel egyidőben a gubernium elvárásának is eleget téve, 1811 nyarán, június 24-től szeptember 11-ig, 80 napot dolgozott terepen. A nagy pénzromlás ellenére a gubernium (kormányszék, igazgatótanács) nem fukarkodott, biztosította a szükséges pénzösszeget. Egy katonát az orvos mellé rendelve, személyes biztonságáról is gondoskodott.

1812-ben a bécsi udvar az ásványvizek gyógyító erejének fokozottabb kiaknázása céljából

elrendelte, hogy NYULAS Ferencnek a radnai borvizekről írt könyvét fordítsák le németre, mert így nagyobb számú érdeklődő megismerhette volna a gyógyvizek hatását.

Az erdélyi gubernium azzal egészítette ki az indítványt, hogy ne csupán NYULAS könyvét, hanem GERGELYFFI-nek a Kraszna megyei gyógyvizekről írt munkáit is fordítsák le németre. Az udvar a kezdeményezéshez beleegyezését adta. Az új protomedikust, PATAKI Sámuel-t bízták meg azzal, hogy az erdélyi gyógyvizekre vonatkozó szakirodalomból kompendiumot állítson össze.

Eleget téve újabb megbízatásának, GERGELYFFI 1813-ban befejezte Kiscég, Ölves, Sztojka és Zsibó vizeinek az analízisét. Az erről szóló jelentését olyan érdekesnek találta az országos orvosi bizottság, hogy azt a kolozsvári líceum nyomdájában menten ki is nyomtatták (1814).²⁹

Kraszna megye orvosa 1814-ben további támogatást kért és kapott ahhoz, hogy Csíkban és Háromszéken néhány kénes, savanyú vízforrást megvizsgáljon, analizáljon, és ezzel bevégezhesse az elkezdett munkát. Ezek után rövidesen elkészült GERGELYFFI Andrásnak a legnagyobb szabású ásványvíz-analitikai munkája, amely azonban nem került kiadásra. Ezt a jelentést is PATAKI Sámuel kapta kézhez. Az 1817-re elkészült kompendium nyomtatásban 1820-ban jelent meg. SZÓKEFALVI-NAGY Zoltán sajnálatosnak tartja a módot, ahogyan ez a kompendium elkészült, mert keveset őrzött meg GERGELYFFI András utolsó, legértetebb dolgozatából.³⁰

Az erdélyországi pénzügy-igazgatóság az előbbi dolgozat beküldése után, 1815-ben olyan rendeletet adott ki, mely szerint az orvostól a gubernium költségén vásárolt, és az ásványvizek elemzésénél használatos instrumentumokat, eszközöket Kraszna vármegye vegye át. Életrajzírója e lépést nem az orvos személye ellen irányuló gesztusnak minősíti, mert az abból az elvi elhatározásból született, hogy minden „fizikusnak” hivatali kötelessége a gyógyvizek vegytani elemzése. De kapcsolatba hozható azzal is, hogy az orvos már beteg volt.³¹

Vajon pusztán több véletlen összjátékának az eredője volt az a lehangoló tény, hogy a

19. század első másfél évtizede legjobb erdélyi vegyészének, GERGELYFFI Andrásnak a nevét a feledés homálya csaknem teljesen beborította? A kémia, lévén új tudományág, a 19. század elején elért gyors ütemű haladása feledtetne volna el az úttörők áldozathozatalát? De hozzá kell ehhez még számítani az utókor feledékenységét és felelőtlenységét is.

2. Az erdélyi földgáz első tudományos vizsgálata

Gyógyvíz-analitikusként neve alig vált ismertté, 1808-ban máris az erdélyi földgáz vizsgálatával bízták meg.

Régóta ismertek voltak az erdélyi gázszivárgások és gázkitörések Felsőbajomon, Magyarsáron, Kissármáson, Sarmaságon.

A 18. századi vegytani kutatások kimutatták a gázok különbözőségét. Elkülönítették a hidrogént. Felfedezője, CAVENDISH „égő levegőnek” nevezte el. LAVOISIER később a hidrogén nevet adta neki. Sokáig minden éghető gázt hidrogénnek tartottak. BERTHELLOT már 1801-ben tisztázta a földgáz, metángáz összetételét, és szénhidrogén (hidrogénes carbones) névvel jelölte meg.³²

1807-ben MÉSZÁROS György bányafelügyelő az erdélyi só nyomait kutatva észlelte, hogy Kissáros (később Magyarsáros) és Felsőbajom (később Bázna) között olyan gáz tör fel, nagy dörgés közepette, amely meggyújtható és hosszasan ég. MÉSZÁROS felfedezését jelentette a bécsi udvarnak. A kormányzék Bécsből kapott tehát utasítást a jelenség kivizsgálására. A gubernium megbízta a protomedikust, NYULAS Ferencet, aki ismert kémikus is volt, továbbá MOGER Károly tanárt, hogy MÉSZÁROSSal együttműködve végezzék el a szükséges feltárást, elemzést. NYULAS a rendelkezésről csak MOGER hirtelen halála után szerzett tudomást. NYULAS-t akkor éppen az erdélyi egészségügy megreformálása kötötte le, ezért kérte felmentését, és segítőjeül, vagy éppen maga helyett GERGELYFFI-t javasolta, akinek „alkalmatossága a Kegyelmes Gubernium előtt ismeretes”.

GERGELYFFI András 1808-ban, május 11-től június 15-ig, 29 napot töltött a helyszínen.

Eközben elvégezte a környező vizek analizését is. A bizottság elnöke, NYULAS Ferenc azt írta a jelentésében, hogy hasonló jelenséggel több helyen is találkozni, ahol vulkánosságról nincs is tudomásuk.

A feltörő gázzal GERGELYFFIék tévesen azt állapították meg, hogy az hidrogén. Két gázzal töltött palackot mellékeltek a beszámolóhoz, és úgy küldték Bécsbe. A gázvizsgálat körülményeit a szakemberek KATONA Mihály földleírásából ismerik. 1808. június 12-én a legnagyobb kitörést, a Zúgót vizsgálták. 5 ölnyi mélységre leásattak, ahol az „égő szesz” nagy erővel tör fel. Amint már mondtuk, azt szögezték le tévesen, hogy az „aer inflamabilis”, „vízszer levegő” vagyis hidrogén. GERGELYFFI az utolsó meg nem jelent munkájában a hidrogéngáz keletkezését úgy igyekszik megmagyarázni, hogy a föld belsejében vas, cink vagy más fémek megkötik a víz oxigénjét, a hidrogén pedig felszabadul, gázként jelentkezik. Azt, hogy a földgáz szénhidrogén, nem sikerült kimutatnia. Ehhez úgy látszik, sem elegendő tapasztalata, sem eléggé finom, érzékeny eszközök nem álltak rendelkezésre. De e tekintetben mások is a kezdet kezdetén álltak.

Bécsben a jelentést, a küldeményt a kancellária átadta az egyetem szakembereinek, és csodák csodája, az eredményt azok is helyesnek találták. A bécsi egyetemi tanárok arra voltak kíváncsiak: nem mérgező-e a gáz, és hogy nem lehetne-e valamilyen gyakorlati célra felhasználni? SZÓTS András, az időközben elhunyt NYULAS Ferenc utóda már nem találta fontosnak, hogy GERGELYFFIvel e két irányba kísérleteket végeztessen. És így e kérdéseknek elhallgatás lett a sorsuk.

SZŐKEFALVI-NAGY Zoltán úgy véli, ha NYULAS még életben marad, a gázügy nem így végződik. Nem kellett volna 100 évet várni az erdélyi földgáz hasznosításáig. Ugyanis W. MURDOCH akkorra már feltalálta (1792) a gázvilágítás elvét. TEKEL József a pesti utcák gázvilágításával már 1817-ben sikeresen kísérletezett.³³

3. GERGELYFFI András tudományos módszere

A GERGELYFFI András életét, munkásságát bemutató tanulmány szerzője külön fejezetben dolgozza fel, mutatja be GERGELYFFI doktor módszereit és eszköztárát. Az ő gondolatmenetét követjük.

Analitikai munkássága során GERGELYFFI, akárcsak NYULAS Ferenc, a svéd vegyész, BERGMAN követőjének vallotta magát, de korlátozott lehetőségei között is figyelt az újonnan megjelent eljárásokra.

SZÓKEFALVI-NAGY Zoltánt idézzük: „Az ásványvizek minőségi elemzésével lényegében ma is helytálló adatokhoz jutott. A mennyiségi elemzése során kapott eredmények már kevésbé elfogadhatóak ma. Ezt nem róhatjuk fel GERGELYFFI hibájául, az okot részben az akkori kvantitatív elemzési módszerek fejletlenségében, részben pedig GERGELYFFI műszereinek szegényességében, korlátolt pontosságában kereshetjük.”

Az előbb idézett szerző felsorolja azokat a vegyszereket, ún. reagenseket, amelyeket az analízisek elvégzésekor GERGELYFFI alkalmazott, felhasználta. 33 vegyületről tesz említést.³⁴

Ezek:

Kunkor-oldat	Higany-klorid
Fernambuk-papír	Ólom-acetát
Kurkuma-papír	Vas-szulfát
Csersav	Nátrium-karbonát
Kénsav	Kálium-karbonát
Sósav	Kálium-hidroxid
Salétromsav	Réz-szulfát
Oxálsav	Arzén-trioxid
Kálium-oxalát	Alkohol
Ammónium-hidroxid	Terpentiolaj
Bárium-klorid	Mészvíz
Ezüst-nitrát	Kénmáj
Higany-nitrát	Ecetsav
Később az alábbiak is kerültek a készletbe:	
Ammónium-klorid	Bárium-acetát
Ezüst-szulfát	Magnézium-oxid
Magnézium-szulfát	Berlini kén
Borkósav	

A vizsgálatokat, az analíziseket mindig a helyszínen végezte el. Hordozható laboratóriumi

eszközeiről, kellékeiről, amikor leadta azokat 1815-ben, ő maga készített jegyzéket. A laboratórium felszerelése, anyaga egy nagy, záros faládában volt. Eléggé terjedelmes és súlyos lehetett, ha „egy tágas szekéren” négy ló vontatta. A nagy ládában lévő kis záros ládában kaptak helyet a vegyszerek. 18 csiszolt cseh üveg tartalmazta a vegyszerek többségét. Más vegyszerek külön dobozban kaptak helyet. Üvegpoharak, palackok, lombikok, egyenes és hajlított üvegcsövek, mérőüvegek, hőmérők és vaslemezből készült lábakon álló kemence szerepelnek a listán. Bár korábban említette, de a leadandó tárgyak listájáról hiányzik a mérleg. Valószínű, saját érzékeny patikamérleggel rendelkezett.

Sokat foglalkoztatták a vízből kiszabaduló gázok, ezért is vállalta a helyszínen történő analízis sok fáradsággal járó munkáját. Ha üvegcsőből hiány mutatkozott, két bodzaféle növény vesszőjéből készített magának pótlékcsöveket.

4. Meghaladott elképzelése

Szöts András javaslatára megpróbált magyarázatot találni az ásványvizek keletkezésére. Föld alatti tűz termékének tartotta. A föld alatti tüzet, ahogyan mások is tették, a hegyekben felfalálható piritből származtatta. E tűznek a központja szerinte a Szent Anna-tó alatt van. A gáz onnan messze szétszívárog. Véleménye ma kuriózum csupán.³⁵

5. GERGELYFFI – az első magyar nyelvű technológia-könyv írója

A Pozsonyban 1809-ben megjelentetett munkája: **Technológia vagyis a mesterségek és némely alkotmányok** (alkotások – SZJ.) rövid leírása. Műve összeállításakor elsősorban MIT-TERPACHER Lajos pesti professzor hasonló tartalmú, latin nyelvű könyveire támaszkodott, de tanulmányozott több más szerzőt is. Széleskörű olvasottsága, s főleg saját megfigyelései, tapasztalatai szolgáltatták az alapot munkája megírásához.

„Különösen azért értékes ez a munka, olvassuk az orvos életművének szentelt tanulmányban, minthogy segítséget nyújt az akkori erdélyi és részben magyarországi kézműipar eljárásainak rekonstrukciójához.”

Technológia-könyvét három kapitulusra tagolta: az első részben az állatokról és hasznukról, a másodikban a növényekről és hasznukról ír, a harmadik kapitulusban az ásványok hasznát tárgyalja. GERGELYFFI úgy gondolta, hogy a vegytan sarkköve a legtöbb mesterségnek. Előszavában határozottan állást foglal a LAVOISIER-féle gondolkodás mellett. Vállalja, hogy amennyiben erre érdeklődés mutatkozik, lefordítja magyarra LAVOISIERnek a kémiáról szóló műveit. De KOVÁCS Mihály könyve a kémiáról, amely 1807-ben látott nyomdafestéket, ezt szükségtelenné tette.³⁶

6. A botanikus

A növénytan területén végzett munkáját és elért eredményeit az ismeretlenség homálya fedte, fedi mindmáig. NYULAS mondotta róla 1808-ban, hogy udvarhelyi fizikusként összeírta a legtöbb szabadon termő virágot, cserjét, amelyek a város körül előfordulnak. Később ő maga jegyezte le, hogy közel 900 növény leírását végezte el.

1813-ban egy növényteni dolgozattal lepte meg az erdélyi orvosi bizottságot.

Az orvosi bizottság két tagja: INTZE Mihály és FERENCZI József, az erdélyi egészségügy-történet két nevezetes alakja, a munkát kiválóan és kinyomtatandónak nyilvánította. A gubernium költségén adták ki. Címe: **A két magyar hazában bé-hozandó és szabadon termesztető hasznos növényekről** (Kolozsvár, 1814). Könyvében kísérleti tangazdaság létesítésére és szakfolyóirat kiadására tesz javaslatot. „Leírásai szakmai szempontból is jók, széles körű olvassé, biztos botanikai ismeretei egészen meglepőek.” Növényhonosítással ő maga is próbálkozott. A rebarbara termesztésével Szilágy-somlyón már 1811-ben kísérletezett. Ebben a munkájában arról is beszámolt, hogy szilvából, perjetarackból, bakszakállból, juharfából és mustból megkísérelte mézpótló szörp előállítását.

Vajon van-e valamilyen kapcsolat a székeljudvarhelyi gyírás gyűlések jegyzőkönyvében található 1811-es bejegyzés és GERGELYFFI kísérletezése között?

Azt tartalmazza az igen rövid bejegyzés, hogy a gubernium többször is kihirdette, misze-

rint nádmézkészítés törökbúzából és torzsájából, szőlőből, juharfalevélből, édes vagy burgundiai répából és szilvából lehetséges.³⁷

Ezek utolsó vagy inkább utolsó előtti mozzanatai életének. Nehéz körülmények közepette egész életén keresztül a fáradtságot alig ismerve dolgozott, küzdött a lakosság egészségéért, gazdasági haladásáért.

Sem SZŐKEFALVI-NAGY Zoltán, sem SPIELMANN József nem állhatta meg, hogy ne idézze a következő szép mondatát. *„Hazánk tökéletes boldogulását meg nem érjük, míg nem a józan ész, tudomány, a törvény és igazság, a közös és egyezés, a mesterség és szorgalmatosság nemzetünk közönséges tulajdonai nem lesznek...”*³⁸ Ő erre törekedett, eszerint akart élni. De hol vagyunk még ma is ettől?

A 19. század elejének Erdélyben legjelebb orvos-vegyésze enciklopédikus érdeklődésű egyéniség, aki munkássága során természettudományos megalapozottságú megismerésre törekedett. Gondolkodását, működését a felvilágosodás, a majdnem minden felmerülő kérdést, szerinte, megoldani képes racionalizmus eszmébe vetett hit szövi át.

A csíkszeméti születésű GERGELYFFI András (1760–1816?) kora egyik legkiválóbb vegyésze és balneológus orvosa volt, Szilágy-somlyón hunyhathott el, de halála évét nem ismerjük.³⁹

Csíkszereda, 2000.X.15.

Jegyzet

1. Csíkszeredai Levéltár (CsLt). 27/LXVIII/57/1802 (G.A. levelei)
2. CsLt.30/35/1811; 27/36/1780/156; 27/37/1781/111, 121. (B.J.); 27/37/1781/14. (D.J.)
3. CsLt.47/776. Csíkszentmiklós/1809/745.
4. CsLt.27/LXVIII/57/1802.
5. SZÓKEFALVI-NAGY Zoltán: **Egy méltatlanul elfelejtett erdélyi orvos-vegyész: GERGELYFFI András.** In: *Egri Tanárképző Főiskola Évkönyve*. 1971/9/357–371.
6. SPIELMANN József: **A közjő szolgáltatásban.** Buk. 1976. 252–254, 260, 328. – SZINNYEI József: **Magyar frók élete és munkái.** III. Bp., 1894. 1163. – **Magyar Autótonóm Tartománybeli Ásványvizek és Gázvizek.** Buk., 1957. 8–9.
7. CsLt. 72/782. 17, 23, 31, 38, 49, 57, 67; Mindszenti plébánia Lt. Anyakönyv. 1718–1845. I. 26., 32.
8. BARTHAL Antal: **A köznevelési latinság.** Bp. 1901. 200, 297, 473–474, 524, 650; MÉSZÁROS István: **Középszintű iskolánk kronológiája és topográfiája.** 1996–1948. Bp. 1988. 31–34.
9. CsLt. 72/782. 17–67.
10. Csíkmindszenti plébánia anyakönyve. I. 1718–1845. GERGELY János 1757. november 13-án házasodott meg, felesége a szentegyház-oláhfalvi FARKAS Erzsébet. 1758-ban Róza, két év múlva András, 1763-ban Katalin, 1765-ben Anna-Klára, 1766-ban József, 1771-ben Klára nevű gyermekeik születtek. A GERGELYFFI névváltozatra mindszenti példákat hozok fel: 1736-ból GERGELYFFI Albertet és Istvánt, 1738-ból GERGELYFFI Ferencet, 1743-ból pedig GERGELYFFI Tamást említtem.
11. Magyar Országos Levéltár (MOL). Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak F. 50/26499 mf. Az 1750-es általános vagyonösszeírás. – Mindszenti plébánia anyakönyve. II/1740; III/11.
12. **Erdély katolikus nagyjai.** Kolozsvár, 1941. 116–120. – Mindszenti plébánia anyakönyve. III/1763. (A.J.) – Felteleztem, de bizonyítani nem tudom, hogy a mindszenti GERGELY János fia, András 1777-ben a Kolozsvári Líceum növendéke lett.
13. GARDA Dezső: **Főnépek, lófők, gyalogkatonák Csíksban és Gyerogyóban.** Csíkszereda, 1999. 260–262.
14. HÓGYES Endre: **Emléktöredék.** Bp., 1896. 6–7, 11, 14–17, 23–24, 226–227, 237, 240, 242, 248, 257, 261, 266.
15. SEMMELWEIS Orvosi Egyetem könyvtára és levéltára. *Liber Classificationum* (Osztályozónapló) 3, 5, 6, 11, 13, 19–23.
16. Uo. *Album Medicorum*. 26.
17. SPIELMANN J.: I.m. – SZINNYEI J.: I.m. – SZÓKEFALVI-NAGY Z.: I.m.
18. Dr. DÖRNYEI Sándor: **Régi orvosdoktori értekezések.** I. Nagy-szombat, Buda, Pest. 1772–1849. Bp., 1998. 9–10, 12, 14.
19. HÓGYES E.: I.m. 17, 23, 24–25, 88, 136–147. – RUPP N. János: **Beszéd ... 1871. május 13-án ...** Buda, 1871. 138–139, 140, 146. – SZÓKEFALVI-NAGY Z.: I.m. 357.
20. Kolozsvári Levéltár (KvLt). Szamosújvári római katolikus anyakönyv. 114/9/52; Uo. F. 16/IV/31/1811. (Székely láda). – **Az Erdélyi Rom. Kat. Státus Csíksomlyói Pögimnáziumának Értesítője az 1909–1910-ik iskolai évről.** Csíkszereda, 1910. 37, 144. – **Magyarok a természetudomány és a technika történetében.** Bp., 1988. 288. – Lásd még a MÁRTON Áron gimnázium falán lévő feliratot!
21. SZÓKEFALVI-NAGY Z.: I.m. 358. – KvLt. F. 16 Udvarhelyszéki gyírás gyűlések jegyzőkönyve. (UGyGy). 1800. V. 27.
22. Uo. F. 16/29-31/UGyGy/1804 I. 17–18.
23. SZÓKEFALVI-NAGY Z.: I.m. 357–371. SZÓKEFALVI-NAGY Zoltán (Kolozsvár, 1916 – Eger, 1980) 1952-től az egri főiskola kémia-tanára. Munkája eredményéről 3 könyv és mintegy 200 közlemény tanús-

kodik. Pl. **A kémia története Magyarországon.** Bp., 1972. – KvLt. 1804. mindszent hava 4/3. (1804 X. 4.)

24. ANTAL Imre: **„Tisztelesség adassék!”.** Csíkszereda (1994). 73. – SZÓKEFALVI-NAGY Z.: I.m. 358. – CsLt. Udvarhelyi anyakönyvek. 47/457/1802 I. 10–11/94 – Uo. 1804. VIII. 15./104. – Uo. 1805/XII. 27–28/113. – Uo. 47/458/1807. V. 21/3.

25. SZÓKEFALVI-NAGY Z.: I.m. 358.

26. SZÓKEFALVI-NAGY Z.: I.m. 358–359. – KvLt. F 16 (UGyGy). 1804. X. 4/3.

27. SZÓKEFALVI-NAGY Z.: I.m. 359–360.

28. GERGELYFFI András: **De Aquis et Thermis Mineralibus Terrae Siculo-Transylvaniae.** Opera Andreae GERGELYFFI M.D. Cibinii, 1811. (A két homoródi, a lövetei, a királyi, az almási-farkasmezői, a szombatfalvi és a korondi borvizek elemzése.) – SZÓKEFALVI-NAGY Z.: I.m. 360.

29. GERGELYFFI András: **Analisis quarundam Aquarum mineralium Magni Principatus Transylvaniae per Andream GERGELYFFI, Physicum Comitatus Kraszna.** Kv., 1814. (A Kraszna megyei ásványvizek analízise.) – SZÓKEFALVI-NAGY Z.: I.m. 361.

30. SZÓKEFALVI-NAGY Z.: I.m. 361, 370. GERGELYFFI dolgozatának a címe: **De Acidulis et Thermis praecipuis Transylvaniae chemice analisi resolutis.** 1814.

31. SZÓKEFALVI-NAGY Z.: I.m. 361.

32. SZÓKEFALVI-NAGY Z.: I.m. 362.

33. SZÓKEFALVI-NAGY Z.: I.m. 362–364.

34. SZÓKEFALVI-NAGY Z.: I.m. 364–365.

35. SZÓKEFALVI-NAGY Z.: I.m. 366.

36. SZÓKEFALVI-NAGY Z.: I.m. 366–368.

37. SZÓKEFALVI-NAGY Z.: I.m. 368–369. – KvLt. F. 16/43/I/29 UGyGy/1811.

38. SPIELMANN J.: I.m. 252–254, 260, 328. – SZÓKEFALVI-NAGY Z.: I.m. 369–371

39. Kérésre JOIKITS Attila szilágysomlyói, LÁSZLÓ T. László zilahi történelem szakos tanárok megpróbálták, de siker nélkül, felderíteni GERGELYFFI utolsó éveire utaló adatokat. Erőfeszítésükért köszönetet mondok. Segítségnyújtásukért mondok köszönetet Dr. DÖRNYEI Sándornak, Dr. BECK Ivánnénak (OSZK), MAGYAR Lászlónak (SEMMELWEIS Orvostudományi Könyvtár és Múzeum), MOLNÁR László lelvéltárvezetőnek (SEMMELWEIS Orvostudományi Egyetem Központi könyvtára), Csíkszeredában KELEMEN Katalin, KOPACZ Katalin, VITOS Mária, VITOS Zsófia, HEGYI Izabella könyvtárosoknak, valamint Valentin ISTRATE levéltárosnak. Segítőkézségükért köszönettel tartozom még MUCKENHAUPT Erzsébet muzeológusnak és LÁSZLÓ András csíkmindszenti plébánosnak. Az írott források megőrzéséért JÁNOS Pálnak mondok köszönetet. – Néhány, az 1600–1700-as, valamint az 1800-as évek első feléből származó, az orvosok munkájáról, hivatásáról, annak társadalmi megítéléséről szóló gondolat: PÁPAI PÁRIZ Ferenc (1649–1716): „Bizony csupán az orvoslásban, melyet magyarul színre hoztam, mennyi fáradtságomba és éjszakázásomba került, tudja Isten. Mert a magyarul azelőtt egyáltalán soha nem taposott útra léptem, s Isten vezérelvén, szerencsésen végére mentem, s még annyi jutalmat sem érdemeltem nagyobb dolgokra ösztönzésül s batorításul, amennyibe az a papír került, amelyre írtam ...” BENE Ferenc (1775–1858), későbbi egyetemi tanár, amikor 1794-ben orvosi pályát választott, elvesztette addigi pártfogóját, mert az „meg nem foghatta, miképpen válasszhat magyar nemes olyan alacsony pályát.” NYULAS Ferenc (1758–1808) kiváló orvos és vegyész, azt írta, hogy az erdélyi hangadó köröket „a magok tudásaihoz való rüdetség” jellemezte. 1807-ben készült nyilvántartásából tudjuk, hogy Erdélyben akkor 57 orvos, 162 sebész, 64 borbély, 142 képzett bába működött. 40 évre rá, 1847-ben ugyanitt 69 orvost, 134 kirurgust és 888 bábaasszonyt regisztráltak. SÁMI László (1817–1881) megállapítása az 1840-es évekre vonatkozik: „Az egy-letekbe tömörült orvosok a büszke tudattal nézhetnek egymás szemébe, mint akinek a rendje az ellett 100 esztendő alatt többet tett az emberi életért, mint az értelmiség összes kategóriáé együttvéve.” DANKANITS Ádám: **A hagyományos világ alkonya.** In: *A Hét*. 1979/20. szám. – SPIELMANN J.: I.m. 36–37, 143, 226, 253, 260.

(A családnevek majuszkulás kiemelését, beleértve az idézeteket, kötet szerkesztési szempontok indokolták. **Szerk. megj.**)

**Un medic-chimist uitat,
originar din Ciuc, András
GERGELYFFI (1760–1816?)**

(Rezumat)

Lucrarea întregește cele cunoscute din studiul lui Zoltán SZÓKEFALVI-NAGY cu privire la viața și opera medicului, chimistului și botanistului transilvănean. Între altele, în 1802 GERGELYFFI s-a oferit să se întoarcă în Ciucul natal, pe postul de medic principal al scaunului, dar conducerea de atunci a considerat probabil că asistența medicală asigurată regimentului de grăniceri de aici reprezintă o soluție mai ieftină și pentru deservirea populației civile.

**The Forgotten Transylvanian
Doctor-Chemist from Csík,
András GERGELYFFI
(1760–1816?)**

(Abstract)

The paper also enriches Zoltán SZÓKEFALVI-NAGY's writings. András GERGELYFFI was a good doctor and the best Transylvanian chemist of the beginning of 19th century. In 1802 GERGELYFFI offered his establishment to the Seat Csík in his homeland, but here perhaps a cheaper possibility was found, that is to work with the local surgeons belonging to the border regiment.

